

1943 йил 13 апрелда Берлин радиоси Катин районида (Смоленскдан 12 км. жанубда) герман маъмурлари 1940 йилда НКВД ташкилотлари томонидан отилган 3 минг нафар харбий асир поляк зобитлари кўмилган жойни топганликлари хақидаги хабарни эшиттирди. Геббельс бунининг олий тоифадаги муҳим, Гитлерга қарши коалицияга қирган иттифокчиларнинг СССРга нисбатан ишончини йўққа чиқариши мумкин бўлган шов-шувли хабар деб ҳисоблади.

Бироқ гитлерчи раҳбарларнинг қутгани қисман амалга ошди. СССР билан эмиграциядаги поляк ҳукумати ўртасидаги муносабатлар ҳақиқатда бузилди. Лекин Гитлерга қарши коалициянинг етакчи мамлакатлари, гарчи бу жиноятни Сталин режими амалга оширганлигини билган бўлсалар-да, умумий душманга қарши курашдаги иттифокчиларнинг бирлигини бузиш йўлини тутмадилар.

Катин масаласи урушдан кейин, Гитлерга қарши коалиция барҳам топиб халқаро муносабатларда янги давр “совуқ уруш” даври бошлангач, яна юзага калкиб чиқди. Бу масала Совет-Польша муносабатларини 1990 йилгача захарлаб келди.

Эндиликда ноҳуш ном чиқарган Катин ўрмонида нима бўлган эди? Катинда бўлган жиноятни тушуниш ва лозим даражада баҳолаш учун бу фожиадан аввал бўлган баъзи бир воқеаларни эслаш керак.

Советлар Польшага бостириб қирганда Қизил Армия кўшинлари, Польшанинг эмиграциядаги ҳукуматининг ҳисобича, поляк армиясининг 230 мингдан зиёд аскар зобитини асир олган, улар орасида, поляк публицисти ва тарихчиси Ю.Мацкевичнинг таъкидлашича, 10 генерал, 52 полковник, 72 подполковник, 5131 бошқа хилдаги офицер, 40.996 унтер-офицер бўлган, полиция амалдорлари бу ҳисобга қирмайди.

1939 йил 19 сентябрда НКВД доирасида П.К.Сопруненко бошчилигида харбий асирлар ва озодликдан маҳрум этилганлар ишлари бўйича мутлақо махфий Бошқарма таъсис этилади. И.Хохлов унинг ўринбосари, С.В.Нехорошев комиссари бўлди. Бошқармани ички ишлар халқ комиссарининг муовини, бригада командири, бевосита Берияга итоат этадиган В.В.Чернишев назорат қиларди.

Харбий ҳаракатлар тўхтаганидан сўнг совет харбий маъмурлари фақат 42,4 минг харбий асирни — Украина ва Белоруссиянинг гарбий районларида яшаган кишиларни озод қилдилар. Бошқа харбий асирларни “жиноятчи” сифатида харбий маъмурлар НКВД ихтиёрида бўлган 138 “қабул” пунктлари ва махсус лагерларга юбордилар. 42.492 киши 1939 йил октябр-ноябр ойларида немисларга топширилди ва 1940-1941 йилларда 562 киши Германия элчихонаси сўровига биноан берилди. Улардан баъзилари, айниқса, яҳудийлар немислар томонидан босиб олинган ватанларига боришдан катъиян бош тортдилар. Германия маъмурларига келганда, улар 1939 йил октябрдан 1941 йил баҳоригача Совет Иттифокига 13.757 собик Польша фуқаросини беришди.

9457 зобит, шу жумладан, Литва ва Латвияда қўлга олинган, аксарияти ўзига тўқ поляклар ва зиёилиларнинг вакиллари бўлган асирлар Сталин назарида энг “хавфли” ижтимоий унсур сифатида асосан Осташково, Старобельск ва Козельскдаги учта лагерга ташландилар. Н.С.Лебедева НКВД ҳужжатхоналарида аниқланган маълумотлар гувоҳлик беришича, бу уч махсус лагерда НКВДнинг 1-махсус бўлими орқали 8348 зобит, шу жумладан, 12 генерал (шундан 2 нафари мунтазам хизматда бўлган), 567 майор (356 нафари мунтазам хизматда бўлган), 1534 капитан (936 нафари мунтазам хизматда бўлган), 1830 поручик (480 нафари мунтазам хизматда бўлган), 4182 бошқа зобитлар (345 нафари мунтазам хизматда бўлган), 18 капеллан расмийлаштирилган. Польша зобитларининг айнан шу катта гуруҳининг фожиавий тақдири ҳақида қуйида сўз боради. 1941 йилда Литва ва Латвиядан келтирилган деб ҳисобга олинганлар Вологодский вилоятининг Грязовецкий лагерида жамланганлар ва у ердан 1941 йилнинг кузида тузилган поляк армиясига берилганлар.

1940 йилнинг баҳоригача поляк зобитларининг қариндошлари ва яқинлари почта орқали улардан хатлар олиб туришган, сўнг ёзишмалар тўхтаган. Бу лагерларга хизмат кўрсатган эркин ёлланган совет кишилари лагерь маъмуриятининг каттик тартибига қарамай, полякларга оилалари билан алоқа ўрнатишда мумкин бўлган ҳамма ишларни қилдилар, уларга озик-овкатлар олиб келиб бердилар, қўлларидан келганича руҳлантирдилар.

Поляк харбий асирларининг тақдири ўшандаёқ уларнинг қариндошлари ва яқинларини, эмиграциядаги Польша ҳукуматининг ва штабквартираси Швейцарияда бўлган Халқаро Кизил Хоч (ХКХ)ни ташвишлантирган. 1940 йил 14 мартда ХКХ немис олий қўмондонлигига Италия Кизил Хочининг Козельскдаги лагерь беркилганлиги, ундаги поляк харбий асирлари гўёки озод этилганлиги ҳақидаги хабарни тасдиқлаш ёки инкор этишни сўраб мактуб юборди. Шундан сўнг Совет Иттифокидан бирон-бир хабар йўқлиги кўрсатилган.

1940 йил 21 мартда герман олий қўмондонлиги бу мактубни Риббентроп маҳкамасига топширди. Бир вақтнинг ўзида бу ерга Халқаро Кизил Хочдан телеграмма юборилди. Унда айтилишича, айрим маълумотларга қараганда, Старобельск, Козельск, Осташково, Шепетовка ва бошқа жойлардаги поляк харбий асирлари Германияга жўнатилган. 1940 йил 6 апрелда Германия ташқи ишлар вазирлиги кўрсатилган шаҳарлардаги лагерлар ҳамон мавжуд, деб жавоб берди. Лекин ўшандаёқ герман истилочи маъмурлари Польша Кизил Хочи (ПКХ) Бош бошқармасига гўёки СССР билан келишувга биноан ватанига

кайтиш лозим бўлган катта микдордаги харбий асирларга бош губернаторлик худудида лагерлар куриш тўғрисида кўрсатма берди. Тез вақт ичида лагерлар тайёр бўлди, лекин немислар янги кўрсатма беришди: лагерлар курилиши тўхтатилсин, сабаби, поляк зобитлари Совет Иттифокида коладиган бўлишди.

СССРдаги поляк харбий асирларининг такдири йил мобайнида номаълумлигича колди. Гитлерчилар Смоленск ва унинг атрофидаги туманларни босиб олгандан кейинги бир йилда ҳам шундай бўлди. Бу худудни 1941 йил 16 июлда фельдмаршал Ф. фон Бок кўмондонлик килган “Марказ” армия гуруҳи таркибига кирган 9-дала армияси жангчилари ва 2-танк гуруҳи ишғол килган эди. НКВДнинг Катиндаги дам олиш уйи биносида 537-алока полки жойлашганди, бу полкка 1941 йил сентябргача подполковник Беденк кўмондонлик килган.

1941 йил июнда Совет Иттифокига қарши гитлерчилар уруши бошлангандан сўнг халқаро вазият тубдан ўзгариб кетди. Июль ойида Совет Иттифоки генерал В.Сикорский бошлик эмиграция (Лондон)даги Польша ҳукуматини тан олди. Икки мамлакатнинг харбий иттифоки тўғрисида тегишли битим тузилди. Совет худудида поляк армияси ташкил этилди, генерал Сикорскийнинг фикрича, бу юқорида номлари тилга олинган лагерлардаги поляк фуқароларига, харбий асир бўлган аскар ва зобитларга афви умумий эълон қилишни такозо этарди.

Эмиграциядаги Польша ҳукумати 1941 йилнинг кузида Совет Иттифокининг Лондондага элчиси А.Е.Богомоллов орқали поляк харбий асирлари такдирини аниқлашга ҳаракат килди. Бирок элчи улар ўз вақтида озод қилинганлар деб жавоб берди. Шунда генерал Сикорский ўзининг Москвадага элчиси Ст.Котга бу масалани Сталин олдига қўйишни топширди. Лекин 1941 йил 14 ноябрдаги учрашувда анча ноаниқ жавоб олинди.

В. Сикорскийнинг И.В.Сталин билан Москвада 1941 йил декабрда бўлган учрашувида СССР худудида генерал Ст.Андерс кўмондонлигида поляк армиясини тузиш ва уни зобитлар билан жамлаш масаласи марказий ўринни эгаллади. Бу музокаранинг иштирокчиси бўлган Ст.Кот ва генерал Ст.Андерснинг гувоҳлик беришларича, Сталин ва Берия уларнинг талабларига жавобан совет лагерларида поляк зобитлари мавжудлигини қатъиян инкор этиб, уларнинг ҳаммаси озод этилган ва мустақил қаёқларгадир кетишди, дейишди. Эҳтимол, Манжурияга кетишгандир деди Сталин масҳараомуз.

Совет раҳбарларининг бундай сўзлари қуйидагича тахмин қилишга баҳона бўлди: барча лагерлар 1940 йилнинг баҳорида тугатилган, харбий асир зобитлар эса Смоленск яқинидаги Катинга жўнатилиб, ўша ерда йўқолганлар, деб поляк мухожирлари орасида тарқалган гап-сўзлар асоссиз эмас. Лекин улар бошқа лагерларга жўнатилган ва тирик қолишган, деган қандайдир умид ҳамон мавжуд эди.

Элчи Кот ва поляк армияси кўмондонлиги, уларнинг маълумотича, СССРда бўлган зобитларнинг янгидан-янги рўйхатини тақдим этишни давом эттирдилар. Уларда харбий асир бўлган зобитларнинг аниқ микдоригина эмас, балки улар бўлган жойлар, жумладан, Ёкутистон, Франц Иосиф ороллари ва Янги Ерлар ҳам кўрсатилар эди. Бирок харбий

асир полякларни кайтариш учун бўлган барча уринишлар муваффақиятсиз тугади.

1942 йил бахоридан СССР билан эмиграциядаги Польша ҳукумати ўртасидаги муносабатлар кескинлаша бошлади. 1942 йилнинг охиригача генерал Андерснинг армияси генерал Сикорскийнинг кўрсатмасига биноан Эронга эвакуация қилинди. лекин ҳарбий асир поляк зобитлари муаммоси бу билан долзарблигани йўқотмади, сабаби, 1943 йил баҳорда тузилган янга поляк армияси зобитларга жуда муҳтож эди. Бундан ташқари, ҳарбий асирлар тақдири ҳамон поляк халқи учун маънавий-руҳий аҳамиятга эга эди.

Минглаб ҳарбий асир поляк зобитларига нима бўлган эди?

1943 йил бошида маълум бўлишича, Смоленск районида йўл курган Германиянинг Тодта ташкилотида ишлаган поляк ишчилари маҳаллий аҳолидан Катинда поляк зобитлари дафн этилган жой борлигини билдилар. Кабрлардан бирини уларнинг ўзлари очиб қўриб, хабарнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилишган, кейин кабрни ёпиб, устига иккита хоч ўрнатиб қўйишган. 1943 йил февралда бу кабрлар ҳақидаги маълумот Германия дала полицияси N9570 командаси бошлиғи Л.Фоссга, сўнг эса 037-алока полки командирига етиб боради. Бир неча кундан кейин бу кабрларни топгани учун Л.Фосс Геббельснинг тавсиясига биноан орден билан мукофотланади.

Табиийки, Риббентроп ва Геббельснинг маҳкамалари кенг микёсдаги тарғиботчилик ишларини авж олдириш учун бу маълумотлардан фойдаланишда фурсатни бой бермадилар. Поляк тадқиқотчиси профессор Ч.Мадайчик ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, босқинчи маъмурлар жасадларни олиб тадқиқ қилганларида, инсонпарварлик мулоҳазаларини эмас, балки тарғибот максадларини: СССР раҳбарлари билан Польшанинг эмиграциядаги ҳукумати ўртасини бузишни, Совет Иттифокига нисбатан уларнинг иттифокчиларида шпончизликни юзага келтиришни ва пировард-натажада Гитлерга қарши коалицияга зарба беришни кўзда тутганлар.

Кавлаш ишлари 1943 йил 29 мартда бошланди. Бир пайтнинг ўзида, Фосснинг маълум қилганича, бир қатор маҳаллий аҳоли сўроқ қилинган. Улар Катин ўрмонида фуқаролар уруши пайтларидан бошлаб НКВДнинг дам олиш уйи бўлганлигини, ўшанда ҳам бу ерда совет қишлоқлари ўлдирилганлигини, 1940 йилнинг апрел-майида бу ерда темир йўл эшелонларида поляк зобитлари қелтирилиб, шу ернинг ўзида йўқ қилинганликларини айтишди.

Бир пайтнинг ўзида фашист босқинчилари Польша аҳолиси ўргасида советларга қарши тарғиботни қучайтириб юбордилар. Поляклар дастлаб бу хабарни маълум ишончсизлик билан қабул қилдилар, шу муносабат билан Германиянинг Польшадаги бош губернатори Г.Франк тарғиботнинг “огир арталлерияси”ни ишга солишга қарор қилди. У Польша Кизил Хочи текширув ўтказиш учун Катинга ўз вакилларини юборишини талаб қилди.

Берлиндаги матбуот конференциясида Германия ҳукумати вакили Катинда қазилган ишлари бошланганлигини, мавжуд маълумотларга қараганда, у ерда 12 минг поляк зобити дафн этилганлигини айтди. 1943 йил 13 апрелда ташқи ишлар вазирлиги

сиёсий-маданий ишлари бўлими бошлиги Ф.А.Сикс махсус рапорт билан ўз раҳбари Риббентропга мурожаат қилиб, унинг маълумотида руслар томонидан асир олинган 12 минг поляк зобити Россияда изсиз йўқолганликларини, расмий поляк доиралари улар билан 1940 йилнинг апрелигача алоқа қилиб турганликларини маълум қилди. Катин ва атрофдаги кишлокларнинг аҳолисидан олинган маълумотларга қараганда, уларнинг ҳаммаси ГПУ ташкилотлари томонидан отиб ташланган. Хозирги вақтда қабрлар қавланмоқда. Бу материаллар билан танишган фюрер, оммавий ахборот воситаларига уларни бутун дунёга қўрсатишни буюрди.

Шунда нацистлар партиясининг чет эллардаги немислар ўртасида ишлаш бўлими бошлиги Э.В.Болле Гиммлерга мурожаат қилди, у эса ўз навбатида Риббентропнинг бу ҳақдаги фикрини сўради, Испаниянинг воситачилигида Катиндаги қазилар ишлари билан танишиш учун оддий бир шахс сифатида генерал Сикорскийни таклиф этишни айтди. Риббентроп тарғибот нуктаи назаридан бу гоёки амалга ошириш фойдали бўлур эди, лекин сиёсий жиҳатдан эмиграциядаги Польша ҳукумати бошлиги билан бирон-бир алоқа ўрнатиш мумкинлиги Германия учун маъбул иш эмас, деб жавоб берди.

1943 йил 10 апрелда Катинга сафар қилган Польша Кизил Хочи вакиллари гуруҳига немис ва поляк шифокорлари, варшавалик ва краковлик журналистлар, шунингдек, Швеция, Швейцария ва Испаниядан борган журналистлар ҳамкорлик қилишди. Қуруқликдаги қўшинлар олий қўмондонлигининг қўрсатмасига биноан жасадларни тиббий қўриқдан ўтказиш учун қавлаб олиш ишларига раҳбарлик қилиш Вроцлав университетининг Германияда таникли профессори Г.Бутцга топширилди.

Лондондаги поляк маъмурлари немислар ташкил этган делегация Катинга ўқиб кетганлигини 14 апрелда билдилар, бу ҳақдаги расмий хабарни Польшадаги Крайова Армияси қўмондони генерал С.П.Грат-Ровецкийдан ўч кундан сўнг олдилар.

Кейинчалик турли маҳкамалар томонидан 1943 йилнинг иккинчи ярмида ва 1944 йилнинг биринчи ярмида Катин иши бўйича тайёрланган ва эълон қилинган ишлар, расмий ҳужжатлар қуйидагилардир.

Германиянинг соғлиқни сақлаш хизмати раҳбари доктор Л.Конт раҳбарлигида ишлаган суд-тиббий ва криминалистика соҳасидаги халқаро экспертлар гуруҳи баённомаси. Булардан факат бир киши — Франсуа Навиль — бетараф Швейцария вакили эди, қолганлари Германияга қарашли бўлган мамлакатлардан эди. Ҳужжат 1943 йил майда Берлинда эълон қилинган.

Риббентропнинг топширигига биноан немис ахборот бюроси томонидан тайёрланиб, қитўбча ҳолида нашр этилган Катиндаги жиноят ҳақидаги материал. Унда бой фактик материаллар бўлиб, немислар ўз қарашларини анча ишончли қилиб асослаганлар.

Ўшанда Катин бўйича тўпланган барча ҳужжатлар тез вақт ичида Краковга олиб кетилиб, у ердаги суд-тиббий экспертиза институтига топширилди. Уруш охирида эса махсус қўтиларда Дрезденга келтирилиб, совет қўшинлари шаҳарга яқинлашиб қелаётганда ёқиб юборилди.

Совет ҳукумати ташкил этган ва фақат совет фуқароларидан иборат бўлган, уларнинг кўпчилиги мутахассис-юрист ёки шифокор эмасдилар, махсус комиссиянинг 1944 йил 24 январда Москвада эълон қилган хабари. Мазкур ҳужжатда Катиндаги қабристонда герман босқинчи маъмурларининг айбдорлиги исботланган.

Немислар томонидан қабрларни текширишда иштирок этишга таклиф этилган Польша Қизил Хочи вакиллари гуруҳининг Катиндаги иши тўғрисидаги ишончли маълумотлар бўлган яна бир қимматли тарихий манба яқин вақтгача қенг жамоатчиликка маълум эмас эди. Бу Польша Қизил Хоч Бош қотиби Қазимеж Скаржинскийнинг 1943 йил июндаги махфий ҳисоботидир. Немислар бу ҳужжат билан таниш эмасдилар. Уни таникли поляк тарихчиси Вл.Ковальский Британия Ташки ишлар вазирлигининг архивидан 1988 йилда топган ва халқни уйғотиш бўйича ватанпарварлик ҳаракати органи — “Возрождение” газетасида 1989 йил 18 февралда эълон қилдирган.

Ҳисоботда биринчи навбатда герман босқинчи маъмурлари Польша Қизил Хочини Катин бўйича тарғиботчилик ўйинига жалб эгаш учун қатъият билан интиланликлари таъкидланади. Польша Қизил Хочи раҳбарлари бу мақсадни англаб, Катинга фақат техник гуруҳни юборишларини, у инсонпарварлик фаолиятдан ортиқ бир иш қилмаслигани, яъни фақат жасадларни қовлаб олишда иштирок эгашини, уларни таниб, аниқлаш мумкин бўлганида, бу ҳақда қариндошларига хабар қилишларини маълум қилдилар. Гуруҳ немисларнинг жиноят содир бўлган вақтни ошқора аниқлаш ҳақидаги таклифини, бу аниқ айбдорни қўрсатиш билан тенг эканлигини тушунган ҳолда, қатъиян рад этди.

Польша Қизил Хоч гуруҳи ўз олдига шундай чекланган вазифа қўйиб, жасадларга жаноза ўқиш мақсадида бораётган руҳоний, қраковлик қриминалист, Берлиндаги жиноий қидирув полициясининг уч зобити ҳамроҳлигида 1943 йил 16 апрелда Катинга қелиб, иш бошладилар. Поляк вакиллари гуруҳ қатнашчиларини турли хил тарғибот ишларига жалб қилишга ҳаракат қилган тарғибот ротаси зобити, лейтенант Г.Словенчик билан мунтазам тўқнашган ҳолда Катинда 1943 йил июн ойининг ўртасигача, яъни йилнинг иссиқ кунлари бошланиб, жасадларни қовлаб олиб текшириш мумкин бўлмай қолганигача ишладилар.

Гуруҳ қабрлардан топилган ҳужжатлар орасида майор А.Сольскийнинг қундалигини алоҳида таъкидлади. 1940 йил 8 июндаги ёзувда қуйидаги маълумотлар бор эди: “Қозельскдаги поляк зобитлари гуруҳи Смоленскка эрталаб 3.30 да етиб қелди. Соат 5 га озгина қолганида ўрнимиздан туришга буйруқ бўлди. Бизни жиноятчилар олиб юриладиган автомобилга утқизишди, ёнимизда соқчилар ўтиришди. Биз дала ҳовлини эслатадиган қичик ўрмонга қелдик. Бу ерда бизнинг никоҳ узукларимизни, эрталаб 6.30 ни қўрсатиб турган соатларимизни, қалам очадиган қичоқларимизни тортиб олишди. Бизни нима қилишаркин?..” Қундалиқ шу ерда тугайди.

Польша Қизил Хочи техник гуруҳи Варшавага қайтганидан кейин Катинда олиб борган ишидан сиёсий ҳулосалар қилариш ҳақидаги герман маъмурларининг талабини рад этди. У фақат немисларни сафарнинг ташкилий томонлари ҳақида огоҳ қилди. Лекин техник гуруҳ Польша Қизил Хочининг Бош бошқармасига махфий тарзда қуйидагиларни маълум

килди.

Ишдаги кийинчилик шундан иборат бўлдики, кабрлардаги жасадлар айний бошлаган эди.

Хар бир зобитнинг ўлимига миянинг орка кисмига узилган ўк сабабчи бўлган.

Топилган хужжатлар шундан гувоҳлик берадики, котиллик 1940 йилнинг март ойи охиридан июн ойигача бўлган даврда амалга оширилган.

Гурух ишини немис маъмурлари мунтазам кузатиб туришди.

Ишга хар куни маҳаллий аҳолидан 20-30 киши, шунингдек, совет харбий асирлари жалб этилди.

Польша Кизил Хочининг хисоботида яна шу нарса таъкидланадики, герман кўмондонлиги уч километр олисда бўлган фронтдаги аскарларни Катинни оммавий келиб кўришини ташкил этган.

Герман радиоси Катинда кабрлар топилганлига тўғрисидаги ахборотни таркатганидан сўнгги дастлабки кунларда совет тарғиботи бу археологик топилма, деб таъкидлади. Кейин оханг ва исбот ўзгарди — бу фашист боскинчиларининг қурбонлари деб хабар берилди. Бунда шу нарса назарда тутилгандики, боскинчиларнинг кўллари ўн минглаб, 1943 йилнинг баҳорида эса юз минглаб полякларнинг қони билан булганган. Шу боисдан уларнинг янги ёвузликлари мумкин бўлган ходиса сифатида қабул қилинади.

Бир неча кундан кейин ТАСС баёнот бериб, поляк харбий асирлари Смоленск яқинидаги махсус лагерда жамланган ва йўл қурилишида ишлатилаётган эди. Германия босқини бошланганидан кейин эвакуация қилиш мумкин бўлмагач, асирлар қўйиб юборилган эди. Агар уларни ўлган ҳолда топган бўлсалар, гитлерчилар ўлдиришган, эндиликда жиноятлари изини йўқотиш учун бу жиноятни совет маъмурларига тўнкашаяпти.

1943 йил 16 апрелда Германия Кизил Хочининг президенти шахзода Кобурский халқаро Кизил Хочга расман мурожаат қилиб, Катиндаги жиноятни текширишда иштирок этишни таклиф қилди.

Лондондаги поляк эмиграциясининг ўнг қучлари, жумладан, генерал В.Сикорский ҳукумати аъзолари ҳам фаоллашди. Уларнинг талаби билан бош вазир Халқаро Кизил Хочга Катиндаги кабрларни текширишни ошқора таклиф қилди. Польша мудоффаа вазири М.Кукель бу пайтда ғаламислик билан ёзилган мақолани эълон қилди. Поляк муҳолифияти Сикорский ҳукуматининг сусткашлигини каттиқ танқид қилиб чиқди. У поляк қўшинларида исён уюштирамиз ва поляк эмиграциясини тарқатиб юборамиз, деб дўк урди.

Катиндаги жиноят ҳақидаги маълумотлар ошқор қилинган, босиб олинган мамлакатдаги эмиграцияда бўлган ҳукуматни итоат этадиган поляк ҳукумати яширин ташкилотлари бунга икки декларация билан муносабат билдирдилар. 1943 йил 30 апрелда ҳукумат ваколатхонаси бошлиги Л.Янковский баёнот бериб, совет маъмурларининг Катиндаги жиноятни исботланди, деб хисобланади. Шу билан бирга у поляк еридаги Герман қатли омини ҳам фош қилишга ва Катиндан боскинчиларнинг манфаати йўлида фойдаланишга

йўл кўймасликка чакирди. 1943 йил 9 майда баёнот эълон қилиниб, унда поляк маъмурлари Катин масаласида босқинчилар билан тил бириктирганликлари ҳақидаги айбнома рад қилинди. Бу совет ҳукумати учун, дейилади шундан кейин баёнотда, Польша билан алоқани ўзиш учун фақат бир баҳона бўлди.

Катин масаласи Лондонни ташвишлантирди. Сталинград яқинида жанглар бўлаётган пайтда Британия қўйи палатаси депутатларидан бири ташқи ишлар вазири А.Идендан Катин масаласида ҳукумат нуқтаи назарини сўради. Бундан таажжубланган Иден бу масаланинг Британия парламентида қўрилиши Олий ҳазратлари ҳукуматини ҳақоратлайди, деди. Иден ҳарбий кабинет мажлисида Катин масаласида ахборот бериб, поляклар орасида ташвишланиш қучаймоқда, деди. Лекин уларнинг Катин ишини немис тарғиботи руҳида талқин қилиш мумкин эмаслигига ишонириш керак, бу у ёлгон гапираяпти, деган сўз эмас, албатта. Ҳарбий кабинет шу фикрга қўшилдики, Катиндаги жиноят полякларнинг эътиборини шу фактдан қалғитмаслиги керакки, айнан руслар СССРда турган поляк аскарлари ва уларнинг оилаларига Ўрта Шарққа кетиш имконини беришди.

Черчилл ва Иден Сикорскийнинг Халқаро Қизил Хочга муносабат қилишига қатъий қарши чиқишди, бу қадам уларнинг фикрича, Гитлерга қарши коалициянинг бирлигига зарар етказиши мумкин эди. Бир пайтда Сталин “Сикорский ҳукумати фашистларнинг СССРга тўхматига зарба бермасликдан ташқари, ҳатто бу борада Совет ҳукуматига қандайдир саволлар ва изохлар билан муносабат қилганлигини” Черчиллга маълум қилди. Шундан кейин Сталин Сикорскийни немислар билан тил бириктиришда айблаб, совет ҳукумати эмиграциядаги Польша ҳукумати билан алоқаларни ўзишга қарор қилганлигини маълум қилди.

Генерал Сикорский Черчиллнинг сиқуви билан Халқаро Қизил Хочнинг аралашувини талаб қилиб туриб олмади ва аслида ўз илтимосини қайтаб олди. Сталинга кейинги мактубларида Черчилл Сикорскийнинг қарорини “ҳато” қарор деб атади ва Польша билан 1941 йил 30 июлда қўйилган муносабатларни тиклашни қатъий тавсия этди. У Англиядаги поляк матбуотини “тартибга чақиришни” ва Гитлерга қарши мамлакатлар коалицияси бирлиги йўлида унинг Катин масаласидаги мунозарасини чеклашни ваъда қилди. Сталин жавоб нотасида Британия ҳукуматини Советларга қарши тайёрланаётган компанияга қарши қоралар қўрмаётганликда айблаб, поляк матбуотини интизомга чақиришига ишонмаслигини маълум қилди ва Сикорский ҳукумати билан алоқаларни ўзиш ҳақидаги қарорини тасдиқлади. Молотов Польшанинг Москвадаги элчиси М.Роммерни бу ҳақда 1943 йили 26 апрелда хабардор қилди ва элчи 5 майда Совет Иттифоқини тарқ этди. Бир неча кундан сўнг совет ҳукумати СССРда подполковник З.Берлинг қўмондонлигида янги поляк дивизиясини тузишга рухсат берди.

Президент Фр.Рузвельтнинг маъмурияти ҳам Катин масаласини қўпиртиришни истамади, лекин Польшадан чиққан америкаликларнинг АКШдаги микдори ва сиёсий мавқеини ҳисобга олиб, бунга анча эҳтиётлик билан муносабат билдирди. Вашингтондаги жавабани Польша элчихонаси қизитди. Шунга қарамайдан, америка матбуоти Сикорскийнинг ХКХ хизматидан фойдаланишдан бош тортиши муаммони ҳал этиши керак, деб ҳисоблади.

Геббельс ўша кунларда кундалигида Черчилл ва Польша ҳукумати ўртасида келишмовчилик кучайиб бораётганлигини мамнуният билан таъкидлаган эди. У англосакслар Англиядаги полякларни ўзларининг душманлари деб билишади, деб ёзган эди. 1943 йил 29 апрелда Гиппельскирх Риббентроп учун тайёрланган меморандумда совет-поляк алоқалари тўхтаганлиги Германия душманлари коалицияси бирлигининг бўшашида муҳим аҳамиятга эгаллиги таъкидланган эди. Муаллиф мамнуният билан қайд этадики, бу узилишга факатгина Катин эмас, балки эмиграциядаги Польша ҳукуматининг СССРга ўтиб кезган Украина ва Белоруссиянинг гарбий районларида ерларга давоси ҳам сабаб бўлди. Совет ҳукумати эса бундан Куусиненнинг Финландия ҳукумати сингари Польшанинг янги ҳукуматини тузишда бу ҳолатдан фойдаланди.

Поляк жамоатчилиги фикрида парокандаликни юзага келтириш учун Германия маъмурлари яна бир кадам қўйдилар. Улар Вольденберг лагеридаги (Шчепин шахри яқинида) бир гуруҳ поляк ҳарбий аскарларини Катинга боришга таклиф қилдилар. Бу гуруҳда таникли поляк ҳарбий назариётчиси подполковник Ст.Моссар бор эди. Урушдан кейин у немислар бу гуруҳни радио ва матбуотда чиқишлар қилиш учун фойдаланишга қандай ҳаракат қилганликлари, лекин қатъий рад жавоби олганликлари ҳақида гапириб берди. Риббентроп Германиянинг Швейцария ва Руминиядаги элчихоналарига Катинга боришга ва тегишли тарғибот компаниясида иштирок этишга рози бўладиган тўрттадан поляк мухожирини топиш ҳақида кўрсатма беради. Лекин бу уриниш ҳам муваффақиятли бўлмади.

Бирок 1943 йил май ойи ўртасида немисларга асирга тушган Англия ва Америка зобитларидан гуруҳ ташкил этиб, Катинга юборишга муваффақ бўлдилар. Гуруҳда америкалик полковник Джон Г.вон Флитт бор эди, у 1945 йил майда озод бўлганидан кейин Катинда кўрганлари ҳақида ўз кўмондонлигига рапорт ёзди. Бошқа иттифокдош ҳарбий асир инглиз ҳарбий шифокори капитан Стэнли С.Б.Джильдер поляк мутахассислар гуруҳи раҳбари доктор М.Водзинскийдан бир куни Катин иши тўғрисида нималар дея оласиз, деб сўрайди. Водзинский немисларни айблаш учун бирон-бир далил топишни истаганим ҳолда уни тополмадим ва шу боисдан Катиндаги ёвузликни совет маъмурлари қилишган деб ҳисоблайман. Поляк аҳолисининг Катин фожиасига муносабати тўғрисидаги саволга жавобан, Водзинский ишонч билдириб айтдики, немисларнинг Освенцимда ва бошқа концлагерларда қилган жиноятларидан сўнг Катин поляк жамоатчилигида алоҳида бир норозиликни юзага келтиргани йўқ. Бу демак, полякларнинг немислар билан ҳарбий ҳамкорликка тайёрлигини қутмаслик керак.

Катин мавзуси ўша пайтда Ўрта Шарқда турган генерал Андерс армияси аскарлари ва зобитлари ўртасида ҳам муҳокама қилинган. Уларнинг баъзилари ўзларининг Кизил Армия ва НКВДнинг юқори амалдорлари билан илгариги учрашувлари ҳақида гапиришди. Жумладан, 1943 йилда полковник Е.Горчинский 1941 йил охирида Берия ва унинг муовини Меркулов билан бўлган, СССРда поляк армиясини ташкил этиш масалалари муҳокама қилинган учрашувлари тўғрисидаги эсдаликларини ўртоклашишди. Берия Горчинскийга барча асир поляк зобитлари “немисларга топширилганлигини” айтиб, бунга жуда афсусланганлигини баён қилган. Бирок, Горчинскийнинг сўзларича, НКВДдаги суҳбатни подполковник З.Берлинг бир оз бошқачарок изоҳлаган. У урушдан сўнг эълон қилинган эсдаликларида ҳикоя қилишича, унинг Козельск ва

Старобельскдаги поляк зобитлари такдири хусусидаги саволига Меркулов шундай жавоб берган: “Улардан умид килманглар. Улар Совет Иттифоки худудида йўк. Улар масаласида биз катта хатоликка йўл кўйдик”.

Кейинги ойларда гитлерчиларнинг Катин билан боглик таргиботчилик кампанияси янада фаоллашди. Бош губернатор Франк бу ишга нафакат зиёлиларни, балки поляк ишчилар синфинн хам жалб этишга интилди. Шу муносабат билан 1943 йил май оyi ўртасида ишчилардан бир гурух ташкил эгалиб, улар Катинга бориб келишди. Унга урушдан сўнг “Катин” монографиясини ва Германиянинг малайлари бўлган мамлакатлардан бир неча репортажлар чоп эттирган Ю.Мицкевич хамрохлик килди. Смоленск ва унинг атрофидаги аҳолининг Катинга “экскурсия”сини уюштириш тажрибаси хам кўлланилди. Бу ерда СССРга карши урушаётган мамлакатлар армияларининг зобитлар гурухлари хам бўлишди.

Катиндан сўнг поляк аҳолисининг Совет Иттифокига салбий муносабатини ҳисобга олган Гиммлер 1943 йил июнда Гитлерга вермахт таркибида Шаркий фронтда ҳаракат киладиган СС дивизияларига ўхшаган поляк ҳарбий қисмларини ташкил этишни таклиф килди. Бирок Гитлер бу гоҳи катъий рад килди. 1943 йил июнда Франк хам Гитлерга мурожаат қилиб, поляк махфий ташкилоти “Килич ва плуг”дан Совет Иттифокига карши қуролли қурашда фойдаланишни таклиф этди. Шу билан бирга у шуни тан олдики, “Катин атрофидаги таргибот поляклар орасида жиддий акс-садо бермаяпти” ва шу иш бўйича таргибот кампаниясини қучайтириш керак.

Геббельс махкамаси томонидан Катин иши бўйича тарқатилган фикрга Германиянинг ўзидаги буржуазия доираларига мансуб Гитлерга карши муҳолифятнинг айрим вакиллари хам ишонишмади.

Жумладан, унинг кўзга кўринган арбобларидан бири, элчи фон Хассел 1943 йил 20 апрелдан 15 майгача ёзган кундаликларида Катин СС жаллодлар тўдасининг иши бўлди, улар шу баҳона русларни айблаб, бутун дунёнинг эътиборини Польшадаги оммавий катли омдан қалғитмокчи бўлдилар, деди. Фон Хассель бу “жаллодлар тўдаси”ни жуда яхши билар, шу боис у нималарга қодирлигига ҳеч шубҳаланмас эдп. Лекин у бошқа мамлакатлардаги жаллодларнинг қобилиятларидан беҳабар эди.

Фашистлар малбуотида Катин Совет — Польша муносабатидаги асосий муаммо бўлишидан ташқари, агар “большевизм галаба қозонса” Европани нималар қутишини яққол намойиш этади, деган асосий фикр тарғиб қилинди. Шу сабабли Европа Катинни унутмаслиги керак. Шу билан бирга, герман маъмурлари НКВД юзага келтирган бундай қабрларни Одессада, Винницада ва бошқа жойларда хам топганликлари маълум қилинди.

Катиндаги жиноятни текширишнинг расмий натижалари 1943 йилнинг қузида брошюра шаклида қўп нусхада нашр этилди, уни тарқатишни рағбатлантириш мақсадида сотувдан тушган маблағнинг ярмини Польша Кизил Хочиға бериш ваъда қилинди. Барча миллий мамлакатларда ва босиб олинган мамлакатларда, айниқса, Польшада Катиндаги жасадларни қавлаб олиш, текширишда нштирок этган шифокорлар билан суҳбатлар,

журналистларнинг маколалари, репортажлари мунтазам эълон қилиб турилди. Бирок уларнинг баъзиларида поляк харбий асирлари отилганлиги ходисаси қайд этилар, лекин бу жиноят қачон содир бўлганлиги, айбдорлар ҳақида ҳулоса чиқарилмасди. 1943 йил ноябрда немислар Катин тўғрисида ҳужжатли фильм ишлашди.

Шу йўсинда Совет — Польша муносабатлари ёмонлаша бошлади. 1943 йилнинг июлида фожиа халок бўлган бош вазир генерал Сикорскийнинг ўрнини Ст.Миколайчик эгаллагач, у янада кескинлашди.

1943 йил 25 сентябрда Смоленск 5-совет армияси томонидан озод этилгач, Катинга кизикиш янгитдан авжига чиқди. Совет тарғиботида жиноятнинг айбдори немис-фашист босқинчилари, деган бир хл гап айтиб турилди. Шу боисдан совет қўмондонлиги ўрмонга қираверишда тахтга қуйидаги сўзларни ёздириб қўйди: “Бу ерда, Катин ўрмонида, 1941 йилнинг кузида гитлерчи жаллодлар томонидан 11.000 поляк аскар ва зобити отилган. Кизил Армия жангчиси, ўч ол!”

Катиндаги жиноят немисларнинг иши, деб ишонч билан эълон қилган Совет ҳукумати ўз фикрини тасдиқлаш учун расмий “текшириш ўтказиш” керак деб ҳисоблади. Шу мақсадда Москвада “Катин ўрмонида немис-фашист босқинчилари томонидан харбий асир поляк зобитлари отилганлиги ҳолатини аниқлаш бўйича махсус комиссия” тузилганлиги эълон қилинди. Таникли жаррох, академик Н.Н.Бурденко раис бўлган бу комиссия таркибига А.Толстой, митрополит Николай, генерал А.С.Гундаров, В.П.Потемкин, генерал К.И.Смирнов, Р.Е.Мельников ва С.А.Колесников кирдилар.

Комиссия Катинда 1944 йил 16 январдан 23 январгача бўлди. Шу муносабат билан аниқланиши керак бўлган уч савол пайдо бўлади. Биринчидан, нега комиссия 1944 йил январ ойи ўртасига қелиб, яъни Смоленск озод этилганидан сўнг уч ярим он ўтгач иш бошлади? Ахир октябр-ноябрдаги илик об-ҳаво шароитига нисбатан совук тарақлаган январ ойида жасадларни яхшилаб қазиб олиб, атрофлиқа текшириш осон эди-да, бунинг устига бунгача 925 жасад қазиб олиб текширилган эди. Иккинчидан, шундай шубҳа борки, комиссиянинг ҳисоботи олдиндан тайёрланган, сабаби, қандай қилиб 23 январда комиссия ишини якунлаб, эртаси куни унинг иш якунларини эълон қилиш мумкин? Бу шубҳа яна шу билан қучаядики, комиссия аъзоларига немисларнинг ҳисоботи маълум эди, улар уни Н.Шверникдан олишган. Учинчидан, нега комиссия ҳисоботнинг тўла нусхасини эмас, балки қисқартирилган нусхасини эълон қилди?

1944 йил 24 январдаги расмий хабарда комиссия поляк зобитлари Катинда немис-фашистлар қатли оми қурбони бўлганлар, деб қатъий баёнот берди. У ўз ҳулосасини қуйидаги далиллар билан асослади: поляк харбий асир зобитлари Смоленскнинг гарбий қисмидаги лагерларда 1941 йилнинг сентябригача бўлганлар; 1941 йилнинг кузида улар полковник Ф.Арнес командирлик қилган 537-инчи батальон (аслида унинг фамилияси Аренс, Нюрнбергдаги суд жараёнида маълум бўлишича, бу пайтда у батальон командири эмас эди ва Катинда ҳам бўлмаган) томонидан отиб ташланган, 1943 йилда немис тарғиботи поляк ва совет халқларини уруштириш учун бу жиноятда совет ҳукуматини айблади; немислар ёлланма гувоҳлардан фойдаланишди; бошқа жойда отилган поляк харбий асирларининг жасадлари Катинга келтирилган; бу ерларда

жасадлар оммавий казиб олиб текширилганида отиш усуллари фашистларга хос эканлиги маълум бўлди; поляк зобитларининг отилиши гитлерчиларнинг славян халкларига нисбатан килаётган геноциднинг бир қисмидир. Тез вақт ичида СССРдаги поляк ватанпарварлари томонидан нашр этилган “Катин хақидаги ҳақиқат” брошюрасида комиссиянинг бу ҳулосаларига қўшилганликлари ифода этилган.

Комиссия томонидан текширишда қўлланилган усулларни гарб мамлакатларидаги мутахассислар профессионал эмас, балки гоёвийлаштирилган, олдиндан қабул қилинган нуқтаи назарни тасдиқлашга даъват этилган усул деб баҳолайдилар. Масалан, шу нарса таъкидланадики, комиссия ҳулосаларида немислар томонидан очилган қабрлар тақдири ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Поляк техник гуруҳи 1943 йил баҳорда қўмган 4 мингта текширилган жасадлар қўмилган қардошлиқ қабрлари тўғрисида эсланилмайди. Комиссия генераллар Б.Богатиревич ва М.Сморавинскийнинг ҳоклари тақдири қандайлигини қўрсатмаган. 1944 йил январда Катинга борган бир канадалиқ муҳбирнинг таъкидлашича, 1943 йилда поляк техник гуруҳи томонидан қайта қўмилган айрим қабрлар совет маъмурлари томонидан бузилган.

Совет—Польша комиссиясининг ҳамраиси академик Г.Д.Смирнов 1990 йил апрелида айтдики, совет тарихчилари ихтиёрида узок вақт Бурденко комиссияси ҳулосаларидан бўлак ҳужжат бўлмаган. Фақат 1988 йилнинг майида Польша томонидан Бурденко Комиссияси далолатномаси экспертизаси олинди: “Биз унинг ҳулосалари билан танишганимизда Бурденко комиссияси мулоҳазалари ҳар жиҳатдан бекаму қўстлигига шубҳа тугилди. Шундай бўлса-да, бу бизга ўз нуқтаи назаримизни тубдан ўзгартиришимизга асос бўлмади”.

Бурденко комиссияси ҳақиқатда баъзи бир жасадларда 1941 йил ёзи белгиланган ҳужжатларни топишган. Гувоҳлар буни шу билан изоҳладики, гитлерчилар Катинга қиришгач, у ердаги бир гуруҳ поляк асирларини ва уларни қўриқлаётган совет соқчиларини отишган. Яна шу истисно эмаски, бу ҳужжатларни комиссия қелғунига қадар қабрларни очганлар солиб қўйган бўлишлари мумкин.

Бурденко комиссияси ташкил этилиши муносабати билан совет кишилари, поляк фуқаролари ва Гитлерга қарши коалицияга қўнган бошқа мамлакатларнинг жамоатчилигини яна шу нарса таажжублантирдики, унинг аъзоларни таркиби бир томонлама эди. Унга на Гитлер қарши коалицияга қирган мамлакатларда яшаётган поляк эмиграцияси вакиллари, на СССР билан нормал муносабат ўрнатган мамлакатларнинг дипломатларни ва журналистлари, на Халқаро Кизил Хўч вакиллари қиритилган эди. Тўғри, 1944 йил 15 январда совет ҳукуматининг руҳсати билан иттифокдош мамлакатларнинг Москвадаги вакили бўлган бир гуруҳ журналистлар Америка элчисининг қизи Катлин Гарриман бошчилигида Катинда бўлдилар. Польшанинг “Вольна Польшка” газетасидан Е.Борейша вакил бўлди. Гуруҳ бу ерда совет маъмурлари қабрларни очишганидан кейин бўлишди. Шу боисдан, урушдан кейин инглиз журналисти А.Верт ёзганидек, муҳбирлар “жуда қийин аҳволга солиб қўйилган эди — уларга нимани қўрсатишган бўлса, шунигина ёза олишди. Бундан ташқари, ҳарбий вақт бўлганлига сабабли совет нуқтан назарини танқид қилиб бўлмасди — немисларга қўл қеладиган иш қилиб қўймаслик керак эди”. Афтидан, Москвада, кейин Вашингтонда Катиндаги жиноят

учун немис маъмурлари масъулиятлидир, деб баёнот берган К.Гарриман ҳам шундай мулохаза билан иш тутган.

1944 йил феврал ойи охирида “Правда”да “дўстлик хакидаги сохта сўзларни ўзига никоб килиб олган эмиграциядага Польша ҳукуматининг душманчилик ҳаракатларини” фош этишга қаратилган катта редакция мақола берилди. Мақолада “поляк “арбоблари”нинг немис босқинчилар билан” турли шаклдаги ҳамкорликлари батафсил баён этилган, лекин Катиндаги жиноят тўғрисида бир оғиз ҳам сўз айтилмади.

Уруш пайтида Катин масаласига охириги мартта Варшавадаги кўзголон муносабати билан Молотов тўхталди. У бу кўзголон 1943 йил апрел воқеасининг такроридир, ўшанда Польшанинг эмиграциядаги ҳукумати Совет Иттифоқида тухмат қилган эди, деб баёнот берди.

1944 йилнинг кузидан уруш охиригача Кизил Армия озод қилган мамлакатларда совет маъмурлари немислар билан бирга Катин ишини текширишда қатнашган шифокорларни қаттагон қилдилар. Жумладан, Болгарияда инқилоб ғалаба қилганидан кейин немислар Катиндаги жиноятни ўрганиш учун ташкил этган шифокорларнинг халқаро комиссияси таркибига қирган профессор М.Марков устидан суд жараёни бўлган. У бу “игвогарликда” қатнашганлиги учун қамалганди, лекин ошқора тавба-тазарру қилиб, бу ишда немисларнинг мажбурлаши оқибатида қатнашганлигини айтиб, ўз имзосидан воз кечганидан сўнг озод қилинган.

Прагадаги Карлов университети суд таъбиёти профессори Фр.Гаек билан ҳам тахминан шундай бўлди, у ҳам немисларнинг таклифи билан Катинга борган 12 профессор-эксперт таркибида бўлган эди. Гаек озод этилганидан сўнг “Катин исботи” деган китоб ёзиб, унда ўзининг дастлабки нуқтаи назаридан қайтишга мажбур бўлиб, поляк зобитларининг жасадлари анча яхши сақланган ва улар бир йилдан ортиқ ер остида сақланмасди, деб баёнот берди. Унинг фикрича, қотиллик 1941 йилнинг охири — 1942 йилнинг бошида, Катин немис босқинчилари қўл остидалиги пайтида бўлган.

Катинни текширишда нацист ҳарбий жиноятчиларининг бошликлари устидан Нюрнбергдаги жараён янги саҳифани ташкил этади. Ҳарбий трибуналнинг 1946 йил ёзидаги мажлисида совет айбловчилари гатлерчи маъмурларнинг Катиндаги жиноятда айбдор эканликларини исботлашга ҳаракат қилди. Айблов далолатномасининг лойиҳасида судланаётганларга Катинда 11 мингга яқин поляк зобитини ўлдирганликлари айби қўйилди. СССР бош айбловчисишг ўринбосари Ю.В.Покровский тақдим этган айбнома Н.Н.Бурденко комиссияси материалларига асосланарди, у трибунал қабул қилган қарорга биноан қўшимча асослашни талаб этмасди. Бироқ химоя даъвои маҳорат билан рад этди ва пировард натажада ҳукмга киритилмади.

Лекин айбланаётганларнинг химоячилари ғалабасида, унинг ўз-ўзидан жуда ишончли бўлган даъволар эмас, балки иттифокдош айбловчилар ўзаро олдиндан голибларнинг обрўсига путур етказадиган ҳамма нарсани муҳофафадан чиқарамиз, айбловчиларни айбланувчиларга айлантириш билан гитлерчи раҳбарларнинг террорчилик сиёсатини билвосита оқламаймиз, деб қелишиб олишганлиги асосий ролни ўйнади.

Бундай карорга асли 1945 йил 9 ноябрда, айбловчилар Кўмитасининг суд жараёни бошлангунга қадар бўлган мажлисида келинган эди. Совет раҳбарлари бу қарорни астойдил қўллаб-қувватлади. Нюрнбергдаги совет делегациясининг фаолиятини назорат қилиш учун Сталиннинг кўрсатмасига биноан Вишинский бошлик ҳукумат комиссияси тузилганди, у Молотовнинг барча топшириқларини бажарарди. Комиссиянинг қарорига биноан 1945 йил ноябр ойи охирида судда муҳокама қилинмайдиган масалалар рўйхати тузилди. Бу рўйхатда Совет—Польша муносабатлари ҳам бор эди, унда Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳақида сўз бораётганлиги кўрсатилган эди. Кўриниб турибдики, бу ерда ҳозирча Катин масаласи эслатилмаган. АҚШ, Англия ва Франция айбловчилари томонидан ҳам масалаларнинг ана шундай рўйхати тақдим этилган эди.

Бирок суд жараёнининг 1946 йил 11 мартдаги кейинги босқичида совет бош айбловчиси Р.А Руденко Американинг бош айбловчиси Р.Жексоннинг хатиға жавоб бериб, Совет—Польша муносабатларига дахлдор барча масалаларни муҳокамага қўймаслик истагини билдирди. Афтидан, Катин масаласи ҳам назарда тутилган, гарчи бу ерда у ҳақда аниқ гапирилмаган бўлса ҳам.

Айни пайтда совет томони химоянинг талаби билан Катин масаласи юзага калкиб чикиб қолса, юз бериши мумкин бўлган ўзи истамаган ҳолатға ҳам диққат билан тайёргарлик кўрди. Вишинскийнинг ҳукумат комиссияси воқеалар бундай ривожланиши мумкинлигини олдиндан кўриб, 1946 йил 21 мартдаги мажлисида қуйидагича тактикани ишлаб чиқди: Абакумовға суд жараёнида гапириш учун болгар гувоҳларни тайёрлаш, бунинг учун Болгарияға совет вакилини юбориш таклиф этилди; В.Н.Меркуловға уч-бешта совет гувоҳларини ва икки тиббий экспертни тайёрлаш, Ғоршенинга поляк гувоҳларнинг кўрсатмаларини ташкил этиш; Меркуловға Катиндаги игвогарликнинг гувоҳи бўлган немисни топиш; Вишинскийға Катин тўғрисида ҳужжатли фнльм тайёрлаш топширилди.

Бу қарорнинг баъзи бандларини бажариш мумкин бўлди. Жумладан, юқорида номи тилға олинган профессор Марковға Нюрнбергдаги ишлари учун тавба-тазарру қилиб сўзлаш таклиф этилди. Нюрнбергда кўрсатма бериш учун совет маъмурлари томонидан Ватан хоини сифатида қамалган Смоленск бургомистрининг собиқ ўринбосари профессор Б.Базилевский ҳам олиб келинди. Суд жараёнида у Меркулов нимани гапиришни тайинлаган бўлса, шуни гапирди.

Иттифокдош айбловчилар қелишилган шартномаға катъий амал қилдилар. Жумладан, Р.Жексон ва бошқа айбловчилар Европада босиб олинган, немислар юзлаб тинч аҳолини ўлдирган қўплаб аҳоли пунктларини тилға олдилар, лекин минглаб поляк зобитлари ҳалок бўлган Катинни бир оғиз ҳам эсламадилар.

Натижада трибунал ҳукмиға Катин ҳақидаги банд қиритилмади ва совет томони бунга норозилик билдирмади.

У пайтда Нюрнберг жараёнининг бориши билан боғлиқ бир қатор муаммолар бўйича иттифокдошлар билан қелишиш мумкин эди — “совук уруш” эндиғина бошланаётган эди-да. Бир неча йилдан сўнг Катин масаласи мутлақо бошқача тус олди. Ғарб

таджикотчилари совет маъмурларининг бу жиноятга дахли борлигини исботловчи ишончли далилларни топдилар. Катин масаласидан “совук уруш”нинг муҳим омили сифатида фойдаланилди.

Жумладан, 1948 йил 18 сентябрда АКШ конгресси ташкил этган демократлар ва республикачилардан иборат Р.Мэдден комиссиясига Катиндаги жиноят тафсилотини аниқлаш топширилди. Унинг мажлисларидан бирида К.Скарлинский кўрсатмалари тингланди. Нюрнбергдаги Америка айбловчиларидан Роберт Кеминер сўрок қилинди. Ундан сўрашди: “Советлар Катин бўйича айбловдан бош тортганликлари, бу билан ўз айбларини тан олганликлари ростми?” Шундай жавоб бўлди: “Бу жуда диққатга сазовор”. Кейин Кеминер қўшимча қилди: “Биз Советларни Катин иши бўйича айбловдан бош тортишга мажбур қилган Штамерга хайрон қолдик. Бу ҳимоянинг галабаси эди”.

Американинг Нюрнбергдаги бош айбловчиси Жексон Катиндаги жиноятни совет маъмурлари қилган бўлишлари мумкин деб ўйлагандик, “шу боисдан немисларнинг айби ҳақда гапиришдан бош тортдик”, деди.

Тингловда янада аниқроқ қилиб америкалик полковник Джон ван Ф.Литт гапирди, у юкорида эсланганидек, немислар кўлида асирлиги пайтида, бир гуруҳ иттифокдош ҳарбий асирлар билан бирга немислар томонидан Катиндаги қабрларни қўриш учун юборилган эди. Ван Флитт шундай деди: “Мен немисларни ёмон кўраман, лекин улар ҳақиқатни гапирганликларини таъкидлашим керак”. Шундан кейин у 1945 йилда асирликдан қайтганидан кейин, шундай ҳулосалар билан ёзилган ҳисоботни Америка контрразведкасига берганлигини айтди. 1952 йилдаги тингловда аниқланишича, бу ошқор қилинса, Совет Иттифоқи Японияга қарши урушда қатнашмайди ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қирмайди” деб “ҳавфсираб”, ҳужжат дарҳол яширилган.

Комиссия материаллари орасида ўлим тўшагида ётган Бурденконинг ҳам гувоҳликлари бор. У 1946 йилда ўз дўсти, Воронеж университетининг профессори, СССРдан Гарбга кетган Ольшанскийга шундай деган экан: “Мен Сталиннинг шахсий топширигини бажариш учун Катинга бордим, у ерда қабрларни очиб туришган экан... Ҳамма жасадлар тўрт йил аввал қўмилган эди. 1940 йилда ўлдирилган... Мен учун, шифокор учун бу маълум нарсаси, уни шубҳа остига қўйиб бўлмайди. Бизнинг НКВДдаги ўртокларимиз қатга ҳатоликка йўл қўйишган”.

Комиссия ишини 1952 йил февралда тугаллаб, Вашингтондаги совет элчиси А.С.Панюшкинга қабул қилинган резолюция билан бирга хат юборди. Бу хатга имзо қўйган Р.Мэдден Катиндаги жиноят бўйича исбот-далил олиш истагини билдирди. Бир неча кундан кейин совет элчихонаси масалани махсус совет комиссияси томонидан ўрганилиб, у Катин гитлерчиларнинг иши бўлганлигини исботлаганлигини эслатган ҳолда Мэдденга унинг хатини қайтарди. Бир йилдан сўнг Америка комиссияси 2362 бет ҳажмдаги тўла ҳисоботни эълон қилди. Унда атрофлича ва ишонарли қилиб шундай ҳулосага келинган эди. Совет Иттифоқи минглаб полякларнинг ҳалок бўлишида жавобгардир. БМТ га аъзо бўлган барча мамлакатларнинг делегациялари бу ҳисоботдан бир нусхадан олишди. Комиссия бундан ташқари текширув материалларини Гаагадаги халқаро судга юборишга қарор қилди. Бироқ Совет Иттифоқи, Гарб манбаларининг

маълумотларига караганда, улар билан ҳамкорлик қилишдан бош тортди.

Катин масаласи атрофида бахс орада бир оз танаффуслар билан бугунги кунгача давом этди. Жумладан, Польшада Катин иши бўйича норасмий текширув ўтказишга уриниш бўлди. 1948 йил февралда Швециянинг “Дагенс—Ньюхтер” гезатасининг хабар беришича, краковлик прокурор Р.Мартани 1947 йил бошида юстиция вазирлигага маъруза тақдим этган, унда НКВД органларн айбдорлиги тўғрисидаги немислар фикри тасдиқланган. Маълум вақт ўтгач, у номаълум вазиятда ўлдирилган.

1982 йилда поляк фукароси Р.Шереметьев ва унинг дўстлари Мадридда бўлаётган Европада ҳамкорлик бўйича конференцияга ахборот юбориб, Катин ишини текширишда сусткашлик қилаётган ва холис йўл тутмаётган Польша ҳукуматини танқид қилгани учун жазоланган. “Катин оилалари” норасмий ташкилотининг фаоли Божени Лоскка номаълум қишлоқ кўнгирок қилишиб, сени жазолаймиз, деб дўк қилишган. 1989 йилда поляк католикларининг рухонийси Недзеляк ўлдирилди ва матбуот хозир ҳам бу жиноятни рухонийнинг Катин бўйича фош этувчи фаолияти билан боглайди.

Польша бирлашган ишчи партияси (ПОРП) ва Польша ҳукумати 1956 йилгача Н.Н.Бурденко комиссияси фикрини иккиланмай қўллаб-қувватлаб келдилар. 1956 йилдаги қонли воқеалардан сўнг Катиндаги ёвузлик тўғрисида Польшада умуман гапирмайдиган бўлишди, сабаби, Совет Итгафоки буни нодўстона иш деб баҳолаши мумкин, деб ҳисобланди. Бирок бу ёвузликни холисона ўрганган бир қатор поляк тарихчилари, бу ишда Совет НКВД органларн айбдор, деган ҳулосага келишди.

Яқинда эълон қилинган китоб (1970-1980 йиллар ПОРПга собик биринчи қотиб бўлган Эд.Герекнинг суҳбат-тавбаси)дан маълум бўлишича, у 70-йилларнинг бошида Катин ишини аниқлаш бўйича биринчи марта Брежневга мурожаат қилган. У воқеанинг сабабларини билмаганлиги боис, бунга жуда қизиқиш билдирди, лекин амалда ҳеч бир чора қўрмади. Икки йилдан сўнг Герек шу мавзуда Громико билан ҳам суҳбатлашди. Бирок Сталинни секин-аста реабилитация қилиш шароитида у “Совет томонининг бу масаладаги нуқтаи назари билдирилган ва у ҳеч нарса қўшимча қила олмаслигини” айтган.

Маълум бир вақт ўтди ва А.А.Аристов ўрнига С.Г.Пилотович Варшавадаги Совет элчиси бўлди, у Герекнинг илтимосига биноан бу муаммо билан жиддий шугулланди, чунки, у СССР билан Польша ўртасидаги муносабатларнинг яхши ривожланишига ҳалакит бераётган эди. Янги элчи Ташки ишлар вазирлиги раҳбарлари орқали унинг ҳал этилишига ёрдам беришни ваъда қилди. Бирок вазир ҳеч нарса қилмаганидан ташқари, аксинча, Герекнинг фикрича, элчини Москвага чақириб олди, сабаби, у нозик масалага аралашши максадга мувофиқ эмас, деб ҳисобларди. Кейинроқ Пилотович бахтсиз ҳодиса туфайли ҳалок бўлди.

УМУМИЙ ДАРД

Хозирги вақтда Катин муаммоси Польша жамоатчилигининг алоҳида диққат марказида турибди. 80-йилларнинг иккинчи ярмидан “Возрождение”, “Войсковий шпегленд гисторични” ва бошқа журналларда бир катор мақолалар эълон қилинди. Поляк тарихчиларининг Катин бўйича монографик ишлари орасида проф. Мадайчикнинг “Катин драмаси” етакчи ўрин эгаллайди. Катин бўйича 1943 йил апрелдан 1989 йил сентябргача ёзилган мақола ва илмий ишлар, поляк тарихчиларининг тўлиқ бўлмаган маълумотиغا қараганда, бутун дунё бўйича 635 номдан иборатдир.

Польшанинг жамоат ташкилотлари ҳам кизгин фаолият олиб боришди. 1989 йил апрелида “Катинлик оилалар” норасмий ташкилоти тузилиб, унга Катинда ҳалок бўлганларнинг қариндоншари киришди. 1989 йил октябрда Катиндаги жиноятни текшириш бўйича Мустақил тарихий қўмита (Катин қўмитаси) қайд этилди. У тарихчиларни, ҳуқуқшуносларни ва Польша зиёлиларининг бошқа вакиллари биллаштиради. Жамоат ташкилотлари СССРдаги ҳарбий асирларнинг аниқ миқдорини белгилашни, Катинга юборилмаган, лекин Ватанларига қайтмаган бошқа минглаб поляк зобитларининг тақдирини аниқлашни талаб қилишяпти, Варшавада Катин қурбонларига ҳайкал ўрнатишни талаб қилишяпти. Ҳалок бўлганларнинг қариндошлари совет ҳукуматидан товуқ ҳақ талаб қилишяпти.

Козельскдаги лагерда тирик қолган унча қўп бўлмаган кишилардан бири руҳоний Пилковский ўз маблагига Катинда ибодатхона қуриб, ўша ерда яшашни ва юз берган фожиа ҳақида ҳаммага гапиришни ва умрининг охиригача шу мемориалнинг сақловчиси бўлишни истайди.

Лондонда яшайдиган поляк тарихчилари урушдан кейин Катинда қурбон бўлганларнинг умумий миқдорини аниқлаш бўйича маълум ишларни қилдилар. Бундай рўйхатнинг биринчи наشري 1949 йилда Лондонда чиқди. 1982 йилдаги тўртинчи нашида Совет Иттифоқининг турли лагерларида ҳалок бўлган 15 мингга яқин поляк зобитининг фамилияси бор. Жумладан, Козельск, Осташково, Старобельскдаги лагерларда бўлганлардан 450 нафари омон қолган, уларни Катинга эвакуация қилишдан олдин Грязовендаги лагерга ўтказишган. 1941 йил сентябрда уларни авф қилишди ва 280 киши ўша пайтда СССРда ташкил этилаётган генерал Андерснинг поляк армиясига киришди.

Совет жамоатчилигига келганда, у узок вақт Катинда аслида нима бўлганлигини билмади. КГБ органлари ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилишди, тарихчилар ва публицистларга тегишли ҳужжатларни беришмади. Баъзи бир матбуот органлари эса шу пайтгача ҳам Н.Н.Бурденко Комиссиясининг сохталаштирилган хабаридаги ҳулоса ва баҳоларни тарғиб қилиш билан шугулланишмоқда. Катин яқинидаги қишлоқларнинг аҳолисига 1940 йилдаги воқеалар тўғрисида қандайдир бир маълумот бериш тақиқланган. Шу ерда яшаган, 1943 йил баҳорда немисларга НКВДга қарши энг ишончли қўрсатмалар берган И.Кривозернев совет маъмурлари томонидан қатғон қилинишдан қурқиб, немис қўшинлари билан бирга қочган. Урушдан сўнг у фамилиясини ўзгартириб, Лондонда пайдо бўлди. 1947 йил октябрда Нюрнберг суд жараёнида Катиндаги жиноят муҳокама қилинаётганида, Кривозерцевни осилган ҳолатда топишди.

Поляк тадқиқотчиси А.Л.Шчесняк 60-йилларда Владимир қамқонхонасида ётган украин

хукук химоячиси С.Караванскийнинг куйидаги хикоясини келтиради. Унга камералардан бирида катинлик ўрмончи, умрбод камок жазосига ҳукм килинган Андреев фамилияли одам ётганлиги маълум бўлди: Андреев хотини билан 1943 йилда Катиндаги жиноят учун НКВД масъул эканлиги тўғрисида немис комиссиясига кўрсатма берган эди. Караванскийни тинтув килишганида Андреев хикояси ёзилган коғоз топилади, натижада унга кўшимча муддат берилади.

“Катин ўрмони сирлари”ни очишга ҳисса қўшишга уринган айрим совет журналистлари ҳам кийинчиликларга дуч келишган. Жумладан, “Московские новости” таҳририяти 1988 йил майдан бошлаб, кўп ойлар давомида Катиндаги жиноятни аниклаш бўйича журналист тадқиқоти олиб борди. Афсуски, бу ҳаракат Катин тўғрисидаги ҳақиқат очилишидан манфаатдор бўлиши керак бўлган совет органлари, биринчи навбатда КГБ томонидан қўллаб-қувватланмади. “Московские новости” журналисти Г.Жаворонковнинг гувоҳлик беришича, унга КГБнинг Смоленск вилояти бошкармаси ходимлари ҳалакит беришган, улар маҳаллий аҳолини — Катиндаги жиноят гувоҳларини хикоялари учун жазолаймиз, деб кўрkitишган.

Хатто 1990 йил баҳорида, М.С.Горбачевнинг В.Ярузельский билан учрашувидан биров аввал СССР КГБси матбуот-бюроси бошлиғи Катиндаги жиноятни талкин килишда очик нотўғри хабар таркатиш йўлини тутди. У шундай деди: “Катиндаги фожиага келганда, унинг тафсилоти маълумки, 1944 йилда махсус комиссия ҳулосаларида баён килинган”.

Бирок Совет Иттифоқи ва Польшанинг жамоатчилиғи ва илмий доиралари Катиндаги ёвузликлар тўғрисидаги ҳақиқатни очишни, шунингдек, мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатдаги бошқа “ок дог”ларни охиригача аниқлашни катъият билан талаб қила бошладилар. Бу муаммолар муҳокама килинган бир катор анжуманлардан сўнг, ва айниқса, 1987 йил майида мафкура, фан ва маданият соҳаларида ҳамкорлик тўғрисида Совет-Польша Декларацияси имзоланганида сўнг Совет-Польша муносабатларидаги “ок дог”ларни аниклаш учун олимлардан иборат Совет-Польша комиссияси тузилди. У илгари ҳал этилмаган бир катор масалаларни келишиб олди, лекин совет томонининг кизикиши йўқлиғи сабабли Катин иши бўйича ягона фикрга келолмади ва 1989 йилнинг баҳорида унинг иши амалда тўхтади.

Айрим тарихчилар (Н.С.Лебедева, Ю.Н.Зоре, В.С.Парсаданова ва б.) 1989-1990 йилларда кимматли архив ҳужжатларини топишга, баъзиларини эълон қилишга ва шу асосда Катинда юз берган фожианинг ҳаққоний манзарасини яратиш учун тегишли шароит яратишга муваффақ бўлдилар.

Совет партия ва давлат раҳбарлари Катиндаги ёвузлик учун СССР НКВД органлари жавобгар эканликларини тўла тан олиш учун, хатто М.С.Горбачев 1988 йил июлда Польшага сафар қилган пайтда ҳам тайёр эмас эдилар. Поляк зиёлилари вакиллари билан учрашувда у шундай дейди: “Польшада кўпчилнк бу ишда Сталин ва Бериянинг қўли бор деб ишонадилар. Бу фожиа тарихи ҳозир пухта ўрганилаяпти. Тадқиқот натижасида у ёки бу мулоҳаза, баҳо қай даражада тўғри эканлиғи ҳусусида ҳукм чиқариш мумкин. Катинда ҳозир иккита хайкал — ҳалок бўлган поляклар ва у ерда фашистлар томонидан отилган совет ҳарбий асирларига ўрнатилган хайкал қад кўтариб

турибди. Бу бизнинг икки халкимизни бошига тушган кулфат рамзидир”.

Тарнхчи Ю.Н.Зоре ва СССР Марказий давлат архиви директори А.С.Прокопенко эълон килган асл хужжатлар “Катин ўрмони сирлари”ни очишга совет тарихчилари кўшган кимматли хисса бўлди. Бу поляк харбий асирларини НКВДнинг Смоленск, Харьков ва Калинин вилоятларидаги бошкармаларига бевосита жўнатилишини тахлил этган НКВД ходимларининг 1940 йилнинг апрел-майидаги кўрсатмалари, маълумотномалари, ахборотлари, сиёсий хабарларидир.

1989 йил кузда Катиндаги жиноятнинг 50 йиллига яқинлашиб келаётганлиги муносабати билан Польша ҳукумати ва поляк жамоатчилигининг вазиятни аниқлаш бўйича талаблари янада катъийрок бўла бошлади ва анча фаоллашди. Жумладан, 1989 йил октябр ўртасида Польша бош прокурори депутатлар талаби асосида Совет Иттифоки бош прокурорига бу иш бўйича тергов кўзгаш тўғрисида таклиф юборди. Бирок бир катор ойлар мобайнида ҳеч қандай жавоб олинмади, натижада “Катин оилалари” ташкилоти 1990 йил март ойи бошида СССРнинг Варшавадаги элчихонаси биноси ёнида норозилик намойиши ўтказди. Бу ташкилот элчига берган мактубларида совет ҳукуматидан Катин масаласида расмий позицияга эга бўлишни, Козельск, Осташково ва Старобельскдаги лагерларда бўлган поляк зобитларининг микдорини, қатл этилган ва дафн этилган жойини, бу жиноят айбдорларини жазолашни ва ҳалок бўлганларнинг оилаларига маънавий товон эълон қилишни талаб этдилар.

Бу намойишдан кейин бир неча кун ўтгач, “Катин кўмитаси” баёноти эълон қилиб, НКВД органларининг Катиндаги ёвузликларини қоралади ва 13 апрелни, 1940 йилда Катиндаги жиноят биринчи марта эълон қилинган кунни Катин қурбонларини Хотирлаш куни деб эълон қилишни таклиф этди. Баёнотда шу нарса таъкидландики, Осташково ва Старобельскдаги харбий асирлар дафн этилган бошқа жойлар аниқланмас экан, Польша ва СССР ўртасидаги муносабатлар чинакамига яхшиланиши ҳақида гап бўлиши кийин. Катин фожияси тўғрисидаги ҳақиқатнинг эълон қилиниши бу Совет Иттифокида юз бераётган ўзгаришларнинг тамал тошидир.

1990 йил 7 апрелда Варшава университетиди “Катин кўмитаси” ва университетдаги “Солидарность” қасаба уюшмаси комиссияси томонидан ташкил этилган “Катиндаги жиноят” мавзусида симпозиум бўлиб ўтди. “Катин — халқнинг йўқотиши” маърузасида Энджей Тухольскни айтдики, унинг маълумотича, “Совет НКВДси томонидан ўлдирилган, Козельск, Осташково ва Старобельск маҳбуси бўлган поляк зобитларининг умумий микдори 16 минг нафардан ортиқдир”. Улар орасида, Тухольскнинг маълумотига, 8 мингга яқин мунтазам хизматда бўлган зобит, шунингдек, уруш арафасида харбий хизматга қақирилган 800 шифкор, қаида 650 ўқитувчи, шунча муҳандис, 420 ҳуқуқшунос ва турли динларга эътиқод қилган 40 руҳоний бўлган.

1990 йил 11 апрелда Польша Республикаси Президенти В.Ярузельскийнинг Москвага сафари арафасида ПАП агентлиги “Катин оилалари” ташкилотининг дунё халқларига мурожаатини тарқатди. Унда шундай дейилганди: “Катиндаги жиноят ўз вақтида ошқор қилинмади, чунки Гитлерга қарши коалиция мамлакатлари” унинг ҳақиқий айбдорлари бутун дунёга маълум бўлишидан манфаатдор эмас эдилар. Совет Иттифоки Катинда

поляк зобитлари катл этилганлиги учун масъулиятни ўз зиммасига олиши, халок бўлганларнинг оилалари, якинлари каерда ётганини билишлари, НКВДдаги жиноятчилар эса айбларига яраша жазоланишлари керак”.

Нихоят, Катин ишига 1990 йил баҳорда, СССР ва Польшада зарур ҳужжатларни излаш ва топиш учун кулай сиёсий ва ғоявий шароитлар юзага келганида нукта қўйилди. Бу ишда Польша Республикаси Президенти В.Ярузельскийнинг 1990 йил апрель ойида СССРга давлат сафари билан келиши ҳал қилувчи воқеа бўлди. Ҳар икки томон Катиндаги поляк зобитлари НКВД бошлиғи Берия ва унинг юғурдақларининг қурбони бўлганлигини тан олди. СССР Президенти М.С.Горбачев шу муносабат билан шундай деди: “Кейинги вақтда шундай ҳужжатлар топилдики, улар роппа-роса ярим аср муқаддам Смоленск ўрмонида халок бўлган минглаб поляк фуқаролари Берия ва унинг юғурдақларининг қурбони бўлганлиги ҳақида билвосита, лекин ишончли гувоҳлик беради.

Поляк зобитларининг қабрлари — ўша ёвузлар қўлида халок бўлган совет кишиларининг қабрлари билан ёнма-ён дир”.

В.Ярузельский Катин фожиясининг муҳим томонига эътиборни қаратди. У шундай деди: “Совет томонининг Катиндаги ёвузликлар муносабати билан баёноти бизнинг халқимиз учун ахлокий жиҳатдан муҳим, қимматлидир. Бу 1939 йилдан сўнг асирликка олинган поляк ҳарбийларининг фожияли тақдири тўғрисидаги ҳақиқатни билишга йўл очади.

Бу биз учун одатдагидек бўлмаган оғриқли масала эди. Бирок биронта ҳам соғлом фикр юригувчи поляк Катин ва Куропати, Лубянка ва Колима учун айбни, ўзи сталинча оммавий катагоннинг биринчи қурбони бўлган совет халқига тўнқамайди”.

Совет раҳбарининг баёноти Польшада қониқиш билан қутиб олинди ва ҳукумат доираларида ҳам, поляк жамоатчилиги ўртасида ҳам ижобий баҳо олди. Совет раҳбарларининг дадил иши Катин ҳақида соя солиб турган Польша—Совет муносабатларига ижобий таъсир кўрсатади, дейилди. “Солидарность” раҳбари Л.Валетич Катин учун масъулиятнинг Совет Иттифоқи тан олишини ахлоқан адолатли иш деб баҳолади. У яна бошқа муҳим масалаларни: геноцидда айбдор бўлган кишиларни жазолашни, халок бўлганларнинг оилаларига етган моддий зарарни тўлашни, поляк зобитлар қўмилган жойларга эркин боришга рухсат беришни ҳал этишни таклиф қилди.

Шу билан бирга Польшанинг баъзи давлат арбоблари Катин фожиясини ундан кейинги Совет—Польша муносабатлари характери билан сунъий равишда боғладилар. Жумладан, улар урушдан кейинги Совет—Польша муносабатларини, 1944 йил июлда ташкил этилган Польша миллий озодлик қўмитасини, СССР билан тузилган шартномаларни қўшган ҳолда қайта қўриб чиқишни таклиф этдилар, сабаби, гўёки буларнинг ҳаммаси жиноий тамойилларга асосланган эмиш.

Варшавага қайтганидан кейин В.Ярузельский жамоат вакиллари билан учрашди ва Москвада Катин иши бўйича музокараларнинг бориши тўғрисида ахборот берди. У, жумладан, айтдики, Горбачевсиз Катин масаласи эҳтимол, яна беш-ўн йил ноаниқ бўлиб

колар эди. Шу учрашувда сўзлаган олимлардан иборат Польша—Совет комиссиясининг Польша томонидан ҳамраиси проф. Я.Мацишевский айтдики, совет томонидан берилган халок бўлган поляк зобитларининг рўйхати мутлоқ тўғри: учта лагерда 14792 зобит сақланган эди. Лекин НКВДнинг 2-махсус бўлими хужжатлари йўқ, бу ерда харбий асирларнинг такдири тўғрисида узил-кесил қарор қабул қилинган. Рухоний Е.Домбровский айтдики, кечиришга ва ярашишга йўл ана шу жиноят ҳақидаги ҳақиқат ва хотира орқали ўтади.

Польша Республикаси сейми ва сенати томонидан 1990 йил 28 апрелда Катин бўйича қабул қилинган қарорда СССР ҳукумати томонидан Катиндаги жиноят учун НКВД айбдорлигининг тан олинishi поляк ва совет халқлари ўртасида келишув ва ярашиш томон қўйилган муҳим қадамдир. Шу билан бирга поляк фуқаролари устидан қилинган бошқа жиноятларнинг ҳолатини аниқлаш ва халок бўлганларнинг оилаларига ҳам Польша давлатига товуқ тўлаш масалаларини ҳал этиш лозимлиги тақлиф этилди. Жумладан, 1939 йилда, кейин 1944-1945 йилларда Қизил Армия босиб олган Польша Республикаси ерларида тинч поляк аҳолисига қарши қаратилган жиноий ишлар масаласи очик қолаяпти. Қарорда ўша йилларда юз минглаб поляк фуқаролари ҳибсга олинганликлари, улар орасида — Қрайово Армиясининг минглаб аскарлари бўлганлиги, 1,5 миллион киши СССРга қўчирилганлиги таъкидланади. Товуқ тўлашга келганда, ҳукумат вакили айтдики, СССР ҳукумати билан бу борада музоқара олиб борилаяпти ва ҳозирги вақтда бундай тўловга даъвогар бўлганларнинг рўйхатини тузиш керак.

1990 йил 23 майда Польша Республикаси Президенти В.Ярузельский раислигида давлат ва сиёсий арбоблар, олимларнинг М.С.Горбачев берган Катин тўғрисидаги хужжатларнинг бундан кейинги тақдирига бағишланган учрашуви бўлиб ўтди. Профессор С.Хиневич раислигида Катин бўйича комиссия ташкил этилди, у олинган хужжатларни илмий ишлаб чиқиш ва поляк харбий асирларига нисбатан биринчи навбатда Осташково ва Старобельск лагерларида қилинган жиноятларга дахлдор ҳали номаълум фактларни ўрганиш билан шугулланадиган бўлди. У тегишли совет муассасалари билан ҳамкорлик қилади, деб мўлжалланаяпти.

СИР ОШҚОР БЎЛАЯПТИ

Катин масаласи атрофида юз берган вазият ва воқеалар баён қилинган, Катиндаги фожиага сабаб бўлган ҳодисаларнинг ҳаққоний занжирини тиклаш қолади.

Немис мутахассислари комиссияси Катиндаги қабрлардан топган ашёвий далиллар, уларга ишонилмаган шароитда ҳам, шунингдек, яқинда топилган архив материаллари Катиндаги жиноят қандай тайёрланганлиги ва содир этилганлиги тўғрисидага умумий манзарани чиқиш имконини беради.

Бугунги кунда биз Қозельскдаги лагерлардан Катинга келтирилган поляк зобитлари қатта гуруҳини жисман йўқ қилиш тўғрисида НКВД бирон-бир ташкилотнинг расмий қарори мавжудлигини тасдиқловчи аниқ хужжатга эга эмасмиз. Бу жиноий қарор юқори

совет рахбарияти қабул қилган бир қатор ҳужжатларда ва НКВД хизмат босқичларининг турли погоналарида шакллланган. Булар орасида А.Я.Вишинский иштирокида ишлаб чиқилиб, СССР Халқ Комиссарлари кенгаши 1939 йил 19 сентябрда тасдиқлаган ҳужжатни тилга олиш мумкин, унда чет эллик ҳарбий асирлар билан муносабат тамойиллари умумий тарзда шакллантирилган. Кейин 1939 йил 8 октябрда Бериянинг барча лагерлари “ҳарбий асирларга тезкор чекистлик хизмати кўрсатиш бўйича алоҳида бўлимлар ташкил этиш тўғрисида”ги директиваси пайдо бўлди. Уларнинг вазифаси “советларга қарши унсурларни” ва “аксилінкилобчилар”ни аниқлашдан иборат эди. Нихоят, 1939 йил 31 декабрдаги директаvasида Берия терговчиларга “СССР НКВДсининг алоҳида кенгашида маъруза қилиш учун собик Польшанинг ҳарбий асир-полициячиларининг ишини тайерлашни” тезлаштириш тўғрисида фармойиш берди.

1940 йил 28 январда СССР Ҳарбий суди Ҳарбий хайъатининг раиси В.Ульрих ва бош ҳарбий прокурор Афанасьевнинг ҳарбий асирларнинг ишлари Кизил Армия ҳарбий трибуналида кўрилиши лозимлиги тўғрисидаги фармойиши қабул қилинди. 1940 йил 20 февралда давлат хавфсизлиги хизмати майори П.К.Сопуренко Берияга “Старобельск ва Козельск лагерларидаги маҳбусларни қамайтириш тўғрисидаги уз мулоҳазаларини баён қилди. У ҳарбий асирлар орасидаги аксилінкилобчилар ишларини НКВД қошидаги алоҳида кенгаш деб аталган номи совуқ органга топширишни таклиф этди. Бу ташкилот, қоида бўйича ўз қурбонларини суд қилмай туриб, олий жазога ҳукм қилардн. Бир неча кундан кейин, Меркуловнинг 1940 йил 22 февралдаги ва 7 мартдаги директиваларига мувофиқ Козельск лагеридага поляк зобитларининг бир қисмини НКВДнинг Смоленск вилоят Бошқармаси ихтиёрига жўнатиш бошланди. 1940 йил 16 мартдан НКВД лагерларидаги барча ҳарбий асирларга ташқи дунё билан ҳар қандай алоқа тақиқланди.

Архивда ҳарбий асирларни Козельскдан Катинга олиб бориш ишига масъул бўлган майор Межовнинг 136-алоҳида сокчи батальони штаби ҳужжатлари ҳам сақланган 1940 йил 21 майдага буйруқда Межов 23 мартдан 12 майгача бўлган муддатда батальон лагерни кўриқлаш, бўшатиш ва қочишга йўл қўймаслик бўйича масъулиятли вазифалардан бирини бажарганлигини қайд этган.

“Амалга оширилган ишга СССР НКВДси сокчилик кўшинлари Бош бошқармаси вакили полковник Степанов яхши баҳо берди”, — деб ёзган Межов. Асирларни кўриқлаш билан полковник Попов командирлик қилган 15-бригаданинг 226-полки ҳам шугулланган.

1940 йил апрель ойи бошидан май ойи ўрталаригача Козельск, Осташково ва Старобельскдаги НКВД ихтиёрида бўлган, поляк ҳарбий асир зобитлари сақланган лагерлар тугатилиб, ҳарбий асирлар берк темир йўл вагонларида бир неча кун мобайнида отиш жойига олиб келинганлар. Старобельскдан жўнатиш 1940 йил 5 апрелда бошланган. Ўн кун мобайнида (яқинда аниқланишича Харьков районида) 1817 киши жўнатилган, шундан 8 нафари генерал, 61 нафари полковник, 36 нафари подполковник, 106 нафари майор, 436 нафари капитан, 1170 нафари бошқа зобитлар бўлган.

НКВД раҳбарлари асирлар янги жойга боришларини билмасликлари учун кўчиришни яширин амалга оширишни, сокчилик режимини қучайтиришни, 1940 йил мартдан ҳарбий

30-йилларда Минскдан карийб Москвага кадар катга йўл бўйлаб, НКВД лагерлари жойлашган эди. Ўн минглаб махбуслар бу ерда стратегик ахамиятга эга бўлган автомобиль йўлини куришган. Тинка-мадори куриган махбусларни Катин ўрмонига олиб боришарди, у ерда улар беиз йўк бўлиб кеташарди. Козьби тепалига яқинида яшовчи дехкон аёл З.Меркуленко урушга кадар бу ўрмонда совет кишилари отилганлигини хикоя қилган. Дехкон И.Кривозерцев Гнездово посёлкасида яшаган И.В.Андреев ва Ф.Куфтанов 1943 йилда немисларга НКВД ходимлари поляк ва совет фукараларини отган жойни кўрсатганлигини эслаган.

Шу билан бирга 130-сокчи полкининг архиви шуни тасдиқлайдики, 1941 йил 10 июлда, яъни немис кўшинлари бу ерга келишидан бир неча кун аввал бу полкнинг 43 аскарига махбусларнинг катта гуруҳини Смоленск-Катин маршрутида кўриклаб бориш тўғрисида буйруқ берилган.

1943 йил 10 июнда немисларнинг комиссияси 4143 жасаддан, 2815 тасини, шу жумладан, 2 генерал, 12 полковник, 50 подполковник, 165 майор, 440 капитан, 542 катта лейтенант, 930 лейтенантнинг жасади текширилган. Бундан ташқари бир рухоний ва 221 фукаро шахснинг жасади топилган. Поляк техник гуруҳининг баъзи аъзолари генераллар М.Сморавинский ва Ст.Богатиревичнинг жасадларини танишган. Кийимлари ва этикларидagi белгиларига караб, кўпгина зобитларнинг поляк армиясида имтиёзли ҳарбий қисм ҳисобланган Пилсудский номидаги 1-отлик полкда хизмат қилганликлари маълум бўлган. Кабрларда топилган ҳужжатлардан айрим асирлар Козельска кадар Путивл, Болотово, Павлишчем Бор, Шепетовка ва Городкада бўлганликлари аниқланди.

Отиш билан НКВД ходимларидан иборат бўлган И.Стедьмах бошлик махсус гуруҳ шугулланган. 1940 йилнинг бу баҳор кунлари у бир неча сменада “ишлаган”. Қоида бўйича одамлар кабрдан ташқарида отилиб, сўнг жасадлар хандакка ташланган. Ю.Маскевичнинг тахминича, ҳар бир асирни уч жаллод ўлдирган — иккитаси ушлаб турган, учинчиси отган. Айрим қурбонларнинг оғзига бақирмаслиги учун ёғоч кипигини тикишган. Жаллодлар 7,65 мм ли қуролдан отишган. Ўқлар немислар ишлаб чиқарган ўқлар бўлганки, бу ҳол Катин бўйича тарғиботчилик компаниясининг “меъмори” Геббельсга хам хайрон қолдирган. Ўша кунлари у ўз кундалигига шундай деб ёзган: “Бахтга қарши, Катиндага кабрлардан немис ўқ-дорилари топилди... Агар бу душманга маълум бўлса, бутун Катин шубҳа остида қолади”. Қуруқликдаги кўшинлар кўмондонлиги буни шу билан изоҳлайдики, Германия Совет Итгафоки, Польша ва Болтикбўйи республикаларига тўппончалар ва ўқ-дорплар сотган эди. Бу ҳақиқатга тўғри келади.

Биринчи етти кабрдаги жасадлар киши кийимда — шинелларда, чарм куртқаларда эдилар. Бундан ташқари кофталар ва шарфлари хам бор эди. Рус ва поляк тилларидаги 1940 йил март-май саналари кўйилган газеталар хам бор эди. Жумладан, Киевда Украинанинг поляк аҳолиси учун чиқадиган “Голос Советов” газетасига 1940 йилнинг 26 ва 28 апрел саналари ёзилган эди. Унда Биринчи май чақириқлари эълон қилинган эди. Бундан ташқари 1940 йилнинг 1 ва 6 майида чиққан газеталар хам топилди. Зобитлар кийимининг чўнтақларидан 3300 хат ва отқирқа топилди. Улардан бир қисмини асирлар олишган, иккинчи қисмини эса жўнатишга тайёрлаб кўйилган эди. Лекин бу хатларнинг биронтасига 1940 йил апрелдан кейинги сана кўйилмаган.

Отувдан сўнг кабрларни никоблаш учун уларнинг устига ёш дарахт кўчатлари экилган эди — кабрлар очилган пайтда бу дарахтларни икки яшарлигида экилганлиги ҳисобга олинса, 5 яшар деб белгиланди.

Шундай қилиб, ярим аср мобайнида СССР ва Польша халклари ўртасидаги муносабатларни ёмонлаштириб ва умуман Европадаги вазиятни захарлаб келган Катиндаги ёвузлик сирлари очилди. Жиноят содир этилган вақт аниқланди — 1940 йилнинг баҳори. Унинг илҳомчилари ва ижрочилари айтилди. Булар Сталин, Берия ва уларнинг малайлари.

Лекин яна камида иккита саволга равшанлик киритиш керак. Биринчидан, Сталин ва Берия қуролсиз ҳарбий асирларни, кечаги оддий фуқаролар — университетларнинг профессорлари, ўқитувчилар, хизматчилар ва бошқаларни, уларнинг аксарияти 1939 йил сентябрда совет қўшинларига қарши, эҳтимолки, битта ҳам ўқ отишга улгуришмагандир, бундай ноинсоний тарзда жазолаганларида қандай далилларга асосландилар экан?

Юқорида эсланган ҳужжатларда ҳеч қандай сабаб кўрсатилмаган. Бу ўз халқига қарши геноцид билан шугулланган Сталин ва Берия амал қилган қонун-қоида билан ҳисоблашмай фикрлаш натижаси эдн. Лекин бошқача изоҳда ҳам асос бор. 1940 йил баҳордан совет-герман муносабатлари ёмонлашаётганлигини ва гитлерчилар Германияси уруш бошлаши ҳавфи кучаяётганлигини ҳис этиб, улар лагерларда душман қўлига тушиб қолиш мумкин бўлган поляк зобитлари пайти келиб Совет Иттифоқига қарши урушадиган поляк армиясининг ўзагани ташкил этиши мумкин, деб ҳавфсираганлар.

Иккинчидан, шу пайтгача Осташково ва Старобельск лагерларида бўжан кўпгина поляк зобитларининг тақдири тўғрисида етарлича равшан жавоб йўқ. Кўчирма қилинган поляк фуқаролари берган хабарларга қараганда, Осташковда бўлган поляк зобитларининг бир қисми баржаларда Ок дёнгизга олиб борилиб, сувга чўктириб юборилган. Бошқа бир қисми Тверь районида отилган. Старобельск лагерларидаги ҳарбий асирларга келганда, уларнинг изи Харьковга борган, ҳозир ўша ерда текширув олиб борилаёпти.

Шундай қилиб, ярим асрдан ортиқроқдирки, Катин совет ва поляк халқларининг умумий дардига айлабди. У доимо очик ярага ўхшарди. Катин ҳақидаги ҳақиқатнинг битиш жараёнини бошлаш имконини беради.

Бу ишга нуқта қўйса ҳам бўларди, лекин бу жиноий ишнинг барча раҳбарлари ва ижрочиларини номма-ном ошқора айтиш зарур. Бизнинг орамызда яшаётганлар, оддий бажарувчилар бўлганмиз, деб ўзларини оқламоқчи. Халқаро ҳуқуқ нормалари бўйича улар халқаро ҳуқуқ юрисдикциясига тушадиган бундай микёсдаги ва характердаги жиноятни қилганлар сафида жилакурса ахлокий жихатдан жазоланишлари лозим. Улар яна шуни унутмасликлари керакки, бундай жиноятларнинг узоклик муддати белгиланмаган.

Бу осон қадам эмас, лекин буни қўйиш керак, наинки бизнинг икки мамлакатимиз президентлари 1990 йил апрелда биргаликда қабул қилган Декларацияни факат шундай

йўл билан амалга ошириш мумкин. Унда, жумладан куйидагилар таъкидланган:
“Рус-поляк ва Совет-Польша муносабатларидаги мураккаб жойлар тугрисидага тарихий
хакикатни таклаш бўйича ишларни охирига етказиш, барча даражада жамоатчилик, фан
ва маданият вакиллари кенг микёсда иштирок этадиган Совет Польша амалий фикр
алмашуви ҳар томонлама ривожланишига кўмаклашиш муҳимдир”.

Али Назар Эгамназаров таржимаси.

«Жаҳон адабиёти» журнали, 2002 йил, 11-сон